

QADIMIY QO'LYOZMALAR TAQVIMLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Botir Jafarov

Namangan davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimiy yozma yodgorliklardagi vaqt o'lchovlari, ularning xronologiyasi va qo'lyozmalar yaratilgan davrlardagi taqvimlar bo'yicha kuzatishlar o'z ifodasini topgan. Bundan tashqari qadimgi qo'lyozmalarda sharq xalqlarining foydalangan aniq taqvimlar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Avesto", "Devonu lug'ot it-turk", taqvim, "Qutadg'u bilig", quyosh, oy, "Kodeks kumanikus".

ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНИХ РУКОПИСНЫХ КАЛЕНДАРЕЙ

Ботир Жафаров

Профессор Наманганского государственного университета, доктор
филологических наук

Аннотация: В данной статье рассматривается измерение времени в древних письменных памятниках, их хронология и календарные наблюдения во времена создания древних рукописей. Кроме этого в статье описаны древние рукописи народов Востока, которые отражают конкретные данные об использовании календарей

Ключавие слова: "Авесто", "Диван лугат ит-турк", календарь, "Кутадгу билиг", солнце, луна, "Кодекс куманикус".

SPECIAL FEATURES OF ANCIENT MANUSCRIPT CALENDARS

Botir Jafarov

Professor of Namangan State University, doctor of philology

Annotation: This article is about measurements of ancient time monuments, their timing and some observations on the calendars in times when manuscript was created. Besides that there was given information about ancient manuscripts of the people of the East, which reflect specific data on the use of calendars.

Key words: "Avesto", "Devanu lugatit turk", calendar, "Kutadgu bilig", sun, moon, "Codex Cumanicus".

Kirish

Dunyo yaralganidan beri har bir shaxs, narsa (olam, zamin, insoniyat, jonzot, giyoh...)ning paydo bo'lishi, yaralishi va nihoyasi vaqt izmiga bo'ysunadi. Ibtido va intiho orasidagi masofa qancha ekanligi o'z o'lchovi bilan sarhisob qilinadi.

Insoniyat paydo bo'lgan davrdan boshlab o'zining yashagan davri, o'z umri, qilgan va qiladigan ishlarini doim sarhisob qilib kelgan. Odamzot o'zi yashayotgan olam, tabiat hodisalarini anglash uchun atrof muhitni kuzatish orqali, kun va tunni, oy va quyosh, hattoki, yulduzlarni hamda sayyoralarni payqay boshlagan. Odamzot, bunday vaqt o'lchovlarini kun va tun, issiq va sovuqning almashinuvini nazorat qilish orqali idrok etgan.

Adabiyotlar

Mazkur maqolada ajdodlarimiz dahosi bilan yaratilgan qadimiy qo'lyozmalardagi tavimlar, jumladan, "Avesto" kitobidagi dunyoning yaratilishi, "Qutadg'u bilig" qo'lyozmasining yaratilishi va unda berilgan taqvim hamda undagi hafta kunlarining nomlarini sayyoralar nomlari bilan atalishi, "Devonu lug'ot it-turk" asaridagi o'rta asrlarda yashagan turkiy halqlarning taqvimlari bo'yicha bir qancha qimmatli ma'lumotlar va qolaversa, "Kodeks kumanikus" qo'lyozmasining Italyancha qismida, 36/2 sahifasida lotin tilida hafta kunlari va oy nomlari taqvimlari to'g'rida fikr yuritilgna va ular muqoyasa qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada qiyosiy-tarixiy, retrospektiv (o'tmish nuqtayi nazaridan qarash), ekstrapolyatsiya (narsa va hodisalarning bir qismini kuzatish asosida olingan xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish) kabi tadqiqot va tahlil usullari qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar

Tarixchi Shodmon Vohidovning "Xronologiya va mertologiya (qisqacha ma'lumotlar)" risolasida ta'kidlashicha: "Oylardagi kunlarni butunlash uchun oylar 29 va 30 kunlarga bo'linadi. Qamariy oy kechalari haftalarga bo'linadi. Osmondagi o'sha vaqtlarda ma'lum bo'lgan yulduz va sayyoralarga qarab Shanba – Zuhul (Saturn) kuni; Yakshanba – Quyosh kuni; Dushanba – Qamar kuni; Seshanba – Mirrix (Mars) kuni; Chorshanba – Utorid, Tir (Merkuriy) kuni; Payshanba – Mushtariy (Yupiter kuni); Juma – Zuhra (Venera) kuni deb nomlandi"[2.3].

"Avesto" taqvimi

Hafta kunlari bo'yicha eng qadimiy va noyob ma'lumotlar bundan qariyb uch ming yil avval ko'hna Xorazmda dunyoga kelgan, bugungacha nafaqat qadimiy Sharq, balki butun Yer shari ahlini ezgulikka da'vat etib kelayotgan eng qadimiy va buyuk obidamiz bo'lmish "Avesto"da o'z ifodasini topgan. Bu taqvim "Avesto"ning birinchi "Ahunavad goh"i bilan bog'liq.

Avestoda yil taqvimi moddiy olam yaralishi bilan bog'liq bo'lib, unga ko'ra yaratilish jarayoni olti xilqat asosida ifoda etilgan. Ular ya'ni olamning yaralishi bir yil davomida yuz bergan va yaralish jarayoni "*Gahinbar*" yohud "*Gahanbor*"

(asos) Pahlaviy tilida “*Gosonbor*” deb atalgan. Har bir gahonborning o‘z nomi bo‘lgan va gahanborlar yilning ma’lum bir tavqimida sodir bo‘lgan[3.309].

Birinchisi – “*Maydyuzarim*” osmonning yaralishi. U “*baxorning o‘rtasi*” ma’nosini bildiradi. Maydyuzarim yilning 41-kunidan 45-kunigacha besh kun davom etgan. Bu bosqichda oliy ilox Axura Mazda osmonu falakni yaratgan.

Zardushtiylik an’anasida yil boshi 21 mart hisoblangan, ya’ni Navro‘z kuni. Fervardan oyining ikkinchi kunida 27 martda Zardusht tug‘ilgan. Eronda Fervardan oyining oltinchi kuni “*Xudolar kuni*” (Tug‘ilish kuni) deb nishonlanadi.

Ikkinchisi – “*Miydyusham*” suvning yaralishi. Miydyusham “*yozning o‘rtasi*” degan ma’noni ifodalaydi. U yilning 101-kunidan 105-kunigacha besh kun davom etgan. Bu bosqichda Axura Mazda suvni yaratgan.

Uchinchisi – “*Patya Shxim*” zaminning yaralishi. Moddiy olam yaratilishining uchinchi bosqichining ma’nosi “*g‘alla yig‘ish*” demakdir. U yilning 176-kunidan 180-kunigacha besh kun davom etgan. Patya Shximda Axura Mazda yerni yaratgan.

To‘rtinchisi – “*Ayosirim*” giyohlarining yaralishi. Uning ma’nosi “*uyga qaytish*” demakdir. Yaralishning bu bosqichida Axura Mazda o‘simliklarni yaratgan. O‘simliklarni yaratishdan maqsad to‘rt muqaddas unsumni tuproq, suv, havo, olov va oqibatda hayotni ulug‘lash edi.

Beshinchisi – “*Miydyorim*” jonvorlarning yaralishi. Uning ma’nosi “*yilning o‘rtasi*” demakdir. Bu yilning 290-kunidan 294-kunigacha besh kun davom etgan. Bu jarayonda Axura Mazda hayvonot dunyosini yaratgan. Qadimda qolgan besh oy “*Katta qush*” deb atalgan.

Oltinchisi – “*Hamaspatmadam*” insonlarning yaralishi. Bu aslida, moddiy olam vujudga kelishining eng oxirgi va yuksak bosqichini anglatadi. Mazkur so‘zning ma’nosi “*Barcha mavjudot*” demakdir. U yilning 360-kunidan 365-kunigacha besh kun davom etgan. Axura Mazda bu bosqichda yer yuzida Kayumars va uning avlodi bo‘lmish odamni yaratgan. Demak, “*Avesto*” tasavvuricha olam olti bosqichda vujudga kelgan, har bir bosqich besh kun davom etgan. Dunyoning yaratilish jarayoni bir yil davomida o‘ttiz kunda sodir bo‘lgan.

“Qutadg‘u bilig” taqvimi

“Qutadg‘u bilig” da taqvim bo‘yicha juda ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Asar muallifi taqvim bo‘yicha o‘z yoshi va asarning yozgan yili va muddati haqida quyidagicha ma’lumot bergan.

“Qutadg‘u bilig”da muallif asar yozayotgan paytda yoshi ellik yoshdan o‘tib oltmish yoshni qoralayotganligini xaqida shunday yozadi.

*Tegurdi manga elgi ellik yashim,
O‘qir altmish emdi manga kel teyu.*

Ma'nosi:

*Ellik yoshim menga qo'lini tegizdi,
Endi oltmish menga, kel, deya chorlayotir.*

Asarining yozilishi bilan bog'liq taqvim:

*Yil altmish eki erdi to'rt yuz bila,
Bu so'z so'zladim man tutub jan sura.
Tugal o'n sakkiz ayda aydim bu so'z,
O'ldurdum, adirdim so'z evdim tera.*

Yusuf Xos Hojibning yuqorida keltirilgan bayti taniqli turkiyshunos olim Qayum Karimov o'zining "Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig" (Saodatga yo'llovchi bilim), transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tasnif" asarida shunday ta'rif beradi: – Muallif o'z asarini hijriyning 462 yilida (1069 – 1070 milodiy) yozib tugallagan. Muallifning shahodat berishicha, agar u o'z asarini 18 oyda yozib tugatgan bo'lsa, uni hijriy 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning oxirida tugatgan bo'lishi mumkin. Binobarin asarini tugatgan davrda muallifning 50 yoshlar chamasida bo'lganligi va demak, uning hijriy 410 (1019 milodiy) yillar atrofida tug'ilganligi ma'lum bo'ladi[4.8].

Asarning beshinchi bobi kitobning boshlanishi, yetti planeta, o'n ikki burj deb nomlangan bo'lib, unda olamning yaratilishi, osmon jismlari, yil, oy, fasllar, kun va tun taqvimlari hamda ularning nomlari haqida qimmatli ma'lumotlar o'rin egallagan.

*Butun olamni (o'z) istagicha yaratdi,
Olamda kun ham oyni yaratdi.*

Ushbu baytda olamning yaratilishi, undagi kun bilan tunni almashinib turishi izohlanmoqda. Bu o'rinda kun – quyosh chiqishi va yer kurrasida yorug'lik chulg'anishi aks ettirgan bo'lsa, oy siymosida borliqni zulmat qoplab olishi, ya'ni qorong'ulikning aks etishi yoritilgan. Shuningdek, quyidagi bayt misolida ham kun va tun aks etganligini ko'rishimiz mumkin:

*Yashil osmonni ustida yulduzi bilan yaratdi,
Qora tunni, yoruq kunduzni yaratdi.*

"Qutadg'u bilig" da hafta kunlarining nomlarini sayyoralar nomlari bilan atalishi bo'yicha ham qimmatli ma'lumotlar mujassamlangan bo'lib, Yusuf Xos Hojib ularning joylashuvi bo'yicha har biriga alohida ta'rif berib o'tgan.

*Bu ko'kdagi yulduzlarning bir qanchasi bezakdir,
Bir qanchasi rahnamo va bir qanchasi yo'lchidir.
Bularning eng ustida "Sekantir" yuradi,
Bir burchda ikki yil va sakkiz oy qoladi.
Undan so'ng ikkinchisi "O'ngay" bo'ladi,*

*Bir burjda o'n (va) ikki oy qoladi.
Uchinchi bo'lib "Ko'rud" keladi, u g'urur bilan yuradi,
U qaysi tomonga boqsa, yashnab turgan narsa quriydi.
To'rtinchisi "Yashiq" bo'ldi, olamni yoritadi,
U uzoqdan qarshi kelib kulib boqsa yoritadi.
Beshinchisi "Savit" sevikli yuzini ko'rsatdi,
U sevib boqsa, sen o'zingni ovutgin.
So'ng "Orzu", ya'ni tilak (va) orzular keladi,
(U) nimaga yaqinlashsa, unga o'zini payvand etadi.
Bulardan eng oldinda [ya'ni pastda] "Yalchiq" yuradi,
Quyosh bilan qarshi kelgach to'lishadi [4.81-83].*

Yuqoridagi baytlarda keltirilgan nomlar: *Sekantir* – Zuhali – Saturn, *O'ngay* – Mushtariy – Yupiter, *Ko'rud* – Mirrix – Mars, *Yashiq* – Shams – Quyosh, *Savit* – Nohid yoki Zuhra – Venera, *Orzu* – Utorud – Merkuriy, *Yalchiq* – Oy kabilar samoviy jismlarning nomlari bo'lib "Qutadg'u bilig"da ular hafta kunlari nomlarini ifodalagan. Ularning soni yettitani tashkil etgan.

Yusuf Xos Hojib oy taqvimiga alohidan tarif berib, ularni quyidagicha izohlaydi:

*O'n ikki O'kak bulardan boshqadir,
Ayrımlari ikki xonali [ya'ni juft], ayrımlari bir xonali (toq)dir.
Qo'zi – bahorgi yulduz, so'ng Ud keladi,
Erangiz Quchiq bilan yaqin yuradi.
Qo'rqmas Arslon bilan Bug'doyboshi qo'shnidir,
So'ng Ulgu, Chazan va Yoy eshi bo'ldi.
Yana O'g'laq, Ko'nak va Baliq keldi,
Bular tuqqach, osmon yorishdi.*

Yuqoridagi to'rtlikda keltirilgan O'kak – burj – Quyoshning yillik ko'rinma harakati doirasidagi o'n ikki yulduz turkumining nomlari: *Qo'zi* – Hamal, *Ud* – Sarv, *Erangiz* – Javzo, *Quchiq* – Saraton, *Arslon* – Asad, *Bug'doyboshi* – Sumbula, *Ulgu* – Mezon, *Chazan* – Aqrab, *Yoy* – Qavs, *O'g'laq* – Jadiy, *Qo'nak* – Dalv va Baliq kabi burj nomlarining har biriga alohida ta'rif berish bilan birga Yusuf Xos Hojib ularning yilda necha marta ko'rinishiga qarab o'n ikki burjning ba'zilar toq va ba'zilar juft bo'lishini ham izohlab bergan.

Bundan tashqari Yusuf Xos Hojib yil fasllari bo'yicha ham quyidagi baytlar misolida aniq ma'lumot berib o'tgan.

Uchtasi bahorgi, uchtasi yozgi yulduzdir, bilgin,
Uchtasi kuzgi (va) uchtasi qishki yulduzdir, bilgin.
Uchtasi o't, uchtasi suv, uchtasi havo bo'ldi,
Uchtasi tuproq bo'ldi, olam (va) el (shulardan) paydo bo'ldi [4.83].

Xulosa qilib aytish mumkinki, bizgacha yetib kelgan eng qadimiy turkiy yozma obidalarimizdan biri bo‘lmish “Qutadg‘u bilig”da olamning yaratilishi, yil, fasl, oy nomlari, hafta kunlari bo‘yicha eng muhim ma‘lumotlar o‘z ifodasini topgan.

“Devonu lug‘ot it-turk” taqvimi

“Devonu lug‘ot it-turk” asarida o‘rta asrlarda yashagan turkiy halqlarning taqvimlari bo‘yicha bir qancha qimmatli ma‘lumotlar o‘z ifodasini topgan. Jumladan, lug‘atning Solih Mutalibov tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan tarjimasining 79-sahifasida *öd* so‘zi o‘zbek tilida zamon, zamona, davr ma‘nosini ifodalaydi. Bu quyidagi maqolda ham o‘z ifodasini topgan.

öd kecher kishi tojmas, jalehuq og‘li mo‘hi qalmas.

Tarjimasi:

Zamon o‘tar, qishi to‘ymas, inson bolasi mangu qolmas.

Ushbu asarning 80-sahifasidagi *ud* – sigir (chigilcha). Turklarning qabul qilgan o‘y ikki yilidan biri ham *ud jili* – sigir yili deb nomlanganligi, 87-sahifadagi *og‘ur* – vaqt. *ne og‘urda keidi?* – qay vaqtda kelding, 115-sahifasidagi *uza* – o‘tgan asrlar, 116-sahifadagi *izi* – kelgusi yildan sunggi yil, kelajak yili, 120-sahifadagi *ihir* – yorug‘lik bilan qorong‘ilikning bir-biriga aralashishi, qo‘shilishi, 128-sahifadagi *özluk* – zamon, vaqt, 131-sahifadagi *axsham* – kech; oqshom; kunbotar vaqti, 145-sahifadagi *erte* – erta, tong, sahar vaqti, 158-sahifadagi *ikindi* – namozi asr (kun botishidan oldingi namoz) vaqti kabi so‘z va maqollarda o‘sha davrda muomalada bo‘lgan taqvim bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar berilgan.

“Kodeks Kumanikus” taqvimi

Yana bir qadimgi turkiy yodgorliklarimizdan biri “Kodeks Kumanikus” bo‘lib, U Dashti Qipchoqda XIII asr oxiri XIV asr boshlarida lotin alifbosida yaratilgan yagona yodgorlikdir. “Kodeks Kumanikus”da taqvim va sanalarni ifodalash uning birinchi sahifasidagi qo‘lyozmaning yozilish sanasi bilan boshlanadi. Qo‘lyozmaning birinchi sahifasida rim raqami bilan uning yozilgan sanasi MCCC III die XI July ifodalangan.

Yuqoridagilarga asoslangan holda “Kodeks Kumanikus” 1303 yil 11 iyul sanasida yozilgan degan fikrni asosli ekanligini va bu sana “Kodeks Kumanikus”da ifodalangan taqvimlar debochasi degan fikrimizni isbotlaydi.

“Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasining Italyancha qismida, 36/2 sahifasida lotin tilida hafta kunlari va oy nomlari lug‘ati berilgan bo‘lib, uning forsha va qumancha tarjimalari berilgan va ular quyidagi hafta kunlari va oy nomlaridan iborat:

Italyancha	Forscha	Qumancha
<i>Lune</i>	<i>Du sanbe</i>	<i>Tu sanbe</i>

<i>Martis</i>	<i>Se sambe</i>	<i>Se sanbe</i>
<i>Mercuris</i>	<i>Çaar sanbe</i>	<i>Çaar sanbe</i>
<i>Jouis</i>	<i>Pan Sanbe</i>	<i>Pansanbe</i>
<i>Veneis</i>	<i>Adina</i>	<i>Ayna</i>
<i>Sabato</i>	<i>Sambe</i>	<i>Sabat cun</i>
<i>Dnicha</i>	<i>Jec sanbe</i>	<i>Jefanbe</i>

Oy nomlari:

<i>Italyancha</i>	<i>Forscha</i>	<i>Qumancha</i>
<i>Menfis</i>	<i>May</i>	<i>Ay</i>
<i>Kalenbas</i>	<i>Tari mox</i>	<i>Aybafi</i>
<i>Janr</i>	<i>Safar</i>	<i>Safar ay</i>
<i>Februar</i>	<i>Fabiaual</i>	<i>Sounç ay</i>
<i>Marcuis</i>	<i>Fabio lagher</i>	<i>Ylias ay</i>
<i>Aprlis</i>	<i>Gimediaual</i>	<i>Tob ay</i>
<i>Madius</i>	<i>Xegep Gimediela</i>	<i>Songu fax ay</i>
<i>Junius</i>	<i>Saabam</i>	<i>Cuz ay</i>
<i>Julius</i>	<i>Xamaba</i>	<i>Örta Cuz ay</i>
<i>Aug</i>	<i>Saugal</i>	<i>Sonchitz ay</i>
<i>Setembr</i>	<i>Çıl chaabe</i>	<i>Ches ay</i>
<i>Öctubr</i>	<i>Dilghia</i>	<i>Örta ches ay</i>
<i>Nouber</i>	<i>Mugara</i>	<i>Curba bara ay</i>
<i>Decenbr</i>	<i>Desombr</i>	<i>Afuc ay [5.47].</i>

“Kodeks Kumanikus”da berilgan taqvimlarni tekshirish jarayonida shu narsa aniq bo‘ldiki, o‘sha davrda Dashti Qipchoqda amal qilingan quman tilida haftaning juma kunini nomlanishi turkiy tillarning hech birida uchramaydigan “Ayna” shakli mavjudligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Juma kunini “Ayna” tarzidagi shakli faqatgina “Kodeks Kumanikus”da ishlatilgan. Boshqa turkiy qo‘lyozmalarda bu so‘zning “Ayna” shakli uchramaydi. Bu so‘z qadimgi turkiy xalqlar lug‘atida Ajdij [6.28]. – oy yog‘dusi ma’nosida ifodalangan.

Xulosalar

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qadimiy yodgorliklarimiz bo‘lmish “Avesto”, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘ot it-turk”, “Kodeks Kumanikus” kabi nodir adabiy yodgorliklarimizda qadim zamonlardan buyon shakillangan astrologiya, xronologiya, meterologiya fanlari uchun asos vazifasini o‘tab kelayotgan yil, oy, hafta, kun va hattoki, har bir soat taqvimlari an‘anaviy hamda til xususiyatlariga ko‘ra bir biridan qaysidir ma’noda farq qilishiga qaramasdan, o‘zida qimmatbaho fikr va ma’lumotlarini mujassam etgan.

Адабиётлар:

1. Ваҳобов Ш, Қодиров А. Хронология ва метералогия. “Янги аср авлоди” – Тошкент. 2010.
2. Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент. 2001.
3. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим), транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тасниф”. “Фан”. Тошкент – 1971.
5. Drimba V. Codex Comanicus: Édition diplomatique avec facsimilés. – Bucarest: Editura Enciclopedica, 2000.
6. Древнетюркский словарь. Издательство «Наука» Ленинград. 1969.